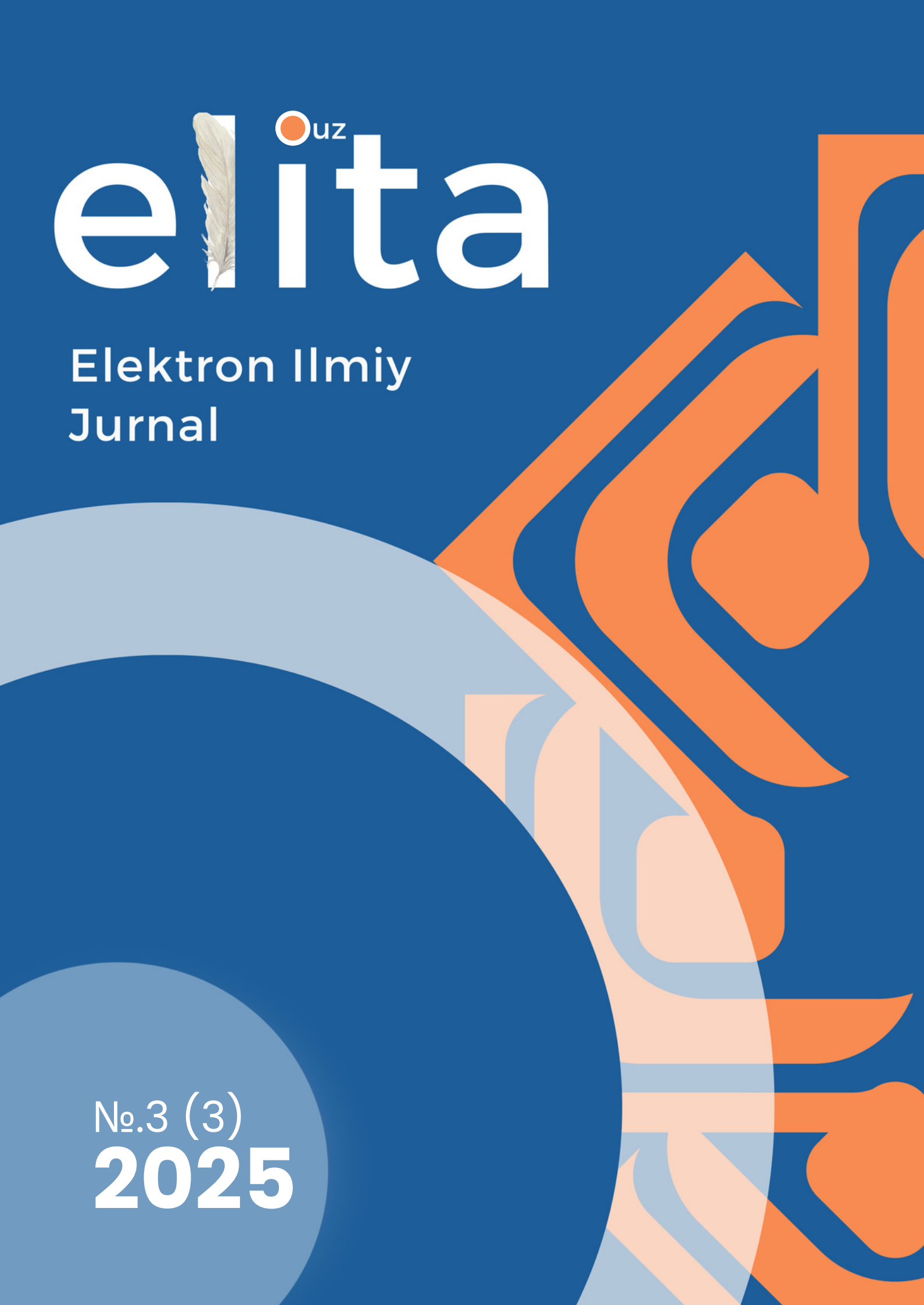

elita^{uz}

Elektron Ilmiy
Jurnal

No.3 (3)
2025

MUNDARIJA

ISLOM TARAQQIYOT BANKI TOMONIDAN TADBIRKORLIK SUBEKTLARINI KREDITLASH TURLARI.....	2
Otabek Mutalov.....	2
Gulbahor Nishanova.....	2
MURABAHA - ISLOMIY MOLIYA SHARTNOMASI TURI SIFATIDA.....	9
Otabek Mutalov.....	9
Gulbahor Nishanova.....	9
ISLOM TARAQQIYOT BANKINING TADBIRKORLIK SUBEKTLARINI KREDITLASH FAOLIYATIGA OID NORMATIV HUJJATLARNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI.....	14
Otabek Mutalov.....	14
Gulbahor Nishanova.....	14
MAHSULOT YETKAZIB BERISH SHARTNOMALARIDA MAJBURIYATNI BAJARMASLIK UCHUN JAVOBGARLIKNI CHEKLASH VA UNDAN OZOD BO‘LISH ASOSLARI: NAZARIY-HUQUQIY VA QIYOSIY TAHLIL.....	21
Oysha Axunova.....	21
ADAPTING LEGISLATION TO CLIMATE CHANGE.....	34
Sarvarbek Abdullajonov.....	34

ISLOM TARAQQIYOT BANKI TOMONIDAN TADBIRKORLIK SUBEKTLARINI KREDITLASH TURLARI

Otabek Mutalov

o.mutalov@auni.uz

Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Angren universiteti dotsenti v.b.

Gulbahor Nishanova

g.nishanova@auni.uz

Angren universiteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari
va huquq ta'limi yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Islomiy taraqqiyot banki tomonidan tadbirkorlik subyektlarini moliyalashtirishda qo'llaniladigan kredit shartnomalarining turlari, ularning tasnifi va mohiyati yoritilgan. Mualliflar Greys, Iqbol, Sudin Xorun, Ibrohim Varde, R.I. Bekkin, Vohidov va Erlan Baydaulet kabi olimlar tomonidan taklif qilingan shartnoma turlari bo'yicha tasniflarni solishtirgan holda tahlil qiladi. Asosiy e'tibor investitsion va savdo-sotiqqa asoslangan moliyalashtirish shakllariga qaratilgan. Muzoraba va mushoraka shartnomalari orqali sherikchilik asosida moliyalashtirishning huquqiy va iqtisodiy xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, murobaha, ijara, istisno' va salam kabi shartnomalar orqali savdoni moliyalashtirish mexanizmi ham o'rganilgan. Maqolada ITB tomonidan aynan qaysi shartnoma turlari O'zbekistonda qo'llanilayotgani ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: islomiy moliyalashtirish, kredit shartnomalari, muzoraba, mushoraka, murobaha, ijara, investitsion moliyalashtirish, islomiy banklar, foyda va zarar taqsimoti, islomiy shartnomalar tasnifi.

Islomiy moliya tarmog‘i bugungi kunda jahonda jadal rivojlanib borayotgan va innovasion moliyalashtirish mexanizmlarini o‘zida jamlagan sohalardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev IHT TIV kengashi 43-sessiyasi ochilish marosimida so‘zlagan nutqida “Islom olami ulkan iqtisodiy, investision salohiyat, energetika resurslariga ega. Ulardan to‘g‘ri foydalanish, **Islom hamkorlik tashkilotiga a‘zo davlatlarning xalqaro savdo-iqtisodiy, moliyaviy, investision hamkorligini kengaytirish**, mamlakatlarimizni birlashtiradigan transport yo‘llarini tashkil etish yuksak iqtisodiy taraqqiyot ko‘rsatkichlariga erishish imkonini beradi va bu pirovard natijada boshqa barcha sohalarning rivojlanishida asos bo‘lib xizmat qiladi”, – deya ta’kidlab o‘tgan edi¹. Shunday ekan, musulmon davlatlaridagi islomiy moliyalashtirishga asoslanib faoliyat ko‘rsatuvchi banklar, investisiya fondlari va kompaniyalar mablag‘larini O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va xususiy sektorni qo‘llab-quvvatlash maqsadida jalb etish ayni muddaodir. Shuning uchun ham so‘nggi yillarda hukumatimiz islomiy moliyalashtirish tizimining asosiy instituti bo‘lgan Islom taraqqiyot banki guruhi bilan aloqalarni ancha rivojlantirdi.

ITBning moliyalashtirish bilan bog‘liq kredit shartnomalari mazmuni, tuzilishi va boshqa me‘zonlarga ko‘ra bir nechta turlarga bo‘linadi. Bu borada olimlar tomonidan turli tasniflar keltiriladi.

Greys va Iqbol islomiy moliya shartnomalarini: bitimni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan tranzaksion shartnomalar va moliyaviy vositachi sifatida ishtirok etadigan shartnomalarga ajratadi².

Tranzaksion bitimlar real sektordagi ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lib, savdo, ayirboshlash va iqtisodiy faoliyatni moliyalashtirishni qamrab oladi. Vositachilik bitimlari tranzaksion bitimlarning bajarilish shaffofligi va samaradorligini yengillashtiradi. Ular asosan monitoring qilish hamda kapital aylanishini kuzatishga ruhsat etuvchi shartnomalarni o‘z ichiga oladi. ITBning moliya ishlari bo‘yicha vitse prezidenti Zamir Iqbol sohasi iqtisodchi bo‘lganligi

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ИХТ ТИВ кенгаши 43-сессияси очилиш маросимида сўзлаган нутқи. <https://www.gazeta.uz/uz/2016/10/19/ustuvor/>.

² El-Hawary, D., Grais, W., & Iqbal, Z., Diversity in the regulation of Islamic Financial Institutions, - Washington: The Quarterly Review of Economics and Finance № 46, 2007, -p. 280-282.

sababli ham ITB tomonida foydalanilayotgan shartnomalarni tasniflashda iqtisodiy jihatdan yondashgan bo‘lib, huquqiy me‘zonlarga asoslanmagan.

O‘z navbatida, malayziyalik olim Sudin Xorun islomiy bank tizimida ishlatiladigan shartnomalarni besh turga bo‘ladi:

- 1) toifaga foyda va zararlarni taqsimlashga asoslangan bitimlar;
- 2) oldi-sotdiga asoslangan bitimlar;
- 3) yig‘im va komissiyalarni o‘z ichiga olgan bitimlar;
- 4) bepul xizmatlar ko‘rsatish bilan bog‘liq bitimlar;
- 5) yordamchi xizmatlarni o‘z ichiga olgan bitimlar³.

Bu tasnifda shartnomalar turi bo‘yicha guruhlariga ajratilgandir.

Ibrohim Varde esa, islomiy moliyaviy shartnomaarni mazkur bitimdan foydalanishda vujudga keladigan huquqiy, moliyaviy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar mazmuniga asoslanib tasniflaydi. Shunga muvofiq ravishda u birinchi toifaga sotishga asoslangan murobaha, musovama, istisno‘, salam, tavarruq va iyna kabi shartnomalarni kiritadi. Ikkinchi guruhdagi shartnomalarga ijara (yollash)ga asoslangan bitimlarni kirgizadi. Uchinchi guruhga esa foyda va zararlarni bo‘lishish hamda ulushli ishtirokka (muzoraba va mushoraka) asoslangan shartnomalar kiradi⁴.

Islomiy moliya sohasidagi rossiyalik mutaxassis R. I. Bekkin islomiy moliyalashtirishga oid shartnomalarni quyidagi guruhlariga bo‘ladi:

- foyda va zararlarni taqsimlash mexanizmiga asoslangan shartnomalar yoki moliyalashtirishning investisiyaviy turlari: muzoraba, mushoraka;
- qarz bilan bog‘liq moliyalashtirishga asoslangan vositalar: murobaha, salam, shuningdek, istisno‘ va ijara⁵.

Vohidov bu kabi shartnomalarning eng ko‘p tarqalgan 3 guruhini ko‘rsatib o‘tadi: kapitalda ishtirok etishga asoslangan shartnomalar, qarz bilan bog‘liq moliyalashtirishga asoslangan shartnomalar va bank komissiyalarini to‘lashga asoslangan shartnomalar⁶.

Quyida Vohidovning ushbu tasnifi chizma ko‘rinishida berilgan:

³ С.С.Харон, N.W.Azmi. Исламий молиялар ва банк тизими. Фалсафаси, тамойиллари ва амалиёти. [Матн] – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б 187-190.

⁴ Ibrahim V. Islamic Finance in the Global Economy, - Edinburg. Edinburg university press.– 2006. –Б. 7-25.

⁵ Р.И.Беккин. Ислам иқтисодий модели ва замон [Матн], – Т.: Ўзбекистон, 2019. – Б 186.

⁶ Вахитов Р. Р. Исламий молиявий инструментлар: солиққа тортиш амалиётидаги ғоялар, -М.: Налоговед. № 9. – 2009. –б. 45-48.

Shuningdek Qozog‘istonlik olim Erlan Baydaulet esa, islomiy banklar tomonidan foydalaniladigan shartnomalarni quyidagicha turlarga ajratadi⁷:

- 1) Sherikchilik shartnomasi (ulushli moliyalashtirish):
 - muzoraba, mushoraka;
- 2) Savdo kelishuvi (qarz bilan bog‘liq moliyalashtirish). Mazkur shartnomalar o‘rtasidagi tafovut aktivlar(shartnoma obekti)ni sotish muddatlari bilan ta’riflanadi:
 - murobaha, ijara, istisno’, salam.
- 3) qo‘shimcha vositalar:
 - qarzi hasan (foizsiz qarz), agentlik to‘lovlari (vakolat, ju’la), sukuk (kapitalni maqsadli qimmatbaho qog‘ozlarga yo‘naltirish).

Yuqoridagi olimlar fikrlari tahlilidan kelib chiqib, ITB tomonidan tadbirkorlik subektlarini kreditlash shartnomalarini moliyalashtirish shakliga ko‘ra 2 guruhga bo‘lish mumkin;

- investitsion shaklda moliyalashtirish;
- savdo-sotiqni moliyalashtirish.

Tadbirkorlik subektini investitsion shaklda moliyalashtirishga muzoraba va mushoraka shakllarida kreditlash kiradi.

Muzoraba shartnomasiga ko‘ra, bir tomon (rabb al-mol) ikkinchi tomonga shariatda taqiqlanmagan faoliyat bilan shug‘ullanish uchun kapitalni ishonib topshiradi, ikkinchi tomon (muzorib) esa, investorning kapitalini boshqarish uchun o‘z bilim va tajribasi bilan ishtirok etadi. Investor biznesni yuritish jarayoniga jalb etilmaydi va kelishilgan muddat yakunida tadbirkor investorga asosiy kiritilgan miqdor va uning foydadaagi ulushini qaytarishi lozim.

Investisiya qilingan kapitaldan kelgan foyda bank va tadbirkor o‘rtasida imzolangan shartnomaga muvofiq taqsimlanadi. Har qanday zararlarni bank o‘z zimmasiga oladi, muzorib esa bunday holatda o‘zining faoliyati va sa’y-harakati uchun mukofot ololmaydi. Agarda yuzaga kelgan zarar muzoribning aybi bilan vujudga kelganligi isbotlangan hollardagina ikkinchi tomondan zarar qiymati undirib olinishi mumkin.

⁷ E.A.Байдаулет. Ислomий молия асослари [Матн] – Т.: Ўзбекистон, 2019. – Б 34-81.

Misol uchun, 2010 yilda Malayziyada “RHB Islamic Bank” tomonidan Ayeroportga xizmat ko‘rsatuvchi kompaniyaning biznes loyihasiga muzoraba shartnomasi asosida kapital kiritiladi. Bunda bank robbul-mal – sarmoya egasi, mijoz esa sarmoyani boshqaruvchi – mudorib sifatida faoliyat yuritishiga tomonlar kelishishadi va tegishli shartnoma imzolashadi. Ushbu loyiha doirasida bank bir necha yil yaxshi daromad oladi, mijoz ham bu davr ichida biznesini yaxshigina kengaytiradi. Ammo 2020 yil birinchi choragida Malayziyada muzorib faoliyat yuritayotgan ayeroportga xizmat ko‘rsatish sohasida yuzaga kelgan muammolar tufayli biznesi sezilarli zararlar ko‘radi. Muzorib biznesining rivojlanishida bank kiritgan kapital asosiy rol o‘ynaganligi sababli, 2020 yil birinchi chorak yakuniy hisob-kitoblari bo‘yicha ko‘rilgan barcha zararni o‘z mablag‘lari hisobidan qoplashga qaror qilib bu qarorini bankka bildiradi. Ammo bankning shar‘iy kengashi bankka mijozning ushbu taklifini qabul qilishga ruxsat bermaydi. Bunda bank bilan mijoz hamkorlik qilayotgan biznes shakli muzoraba bo‘lib, ushbu shartnomada aynan sarmoya egasi barcha xatarlarni o‘z bo‘yniga olishi kerakligini asos qiladi.

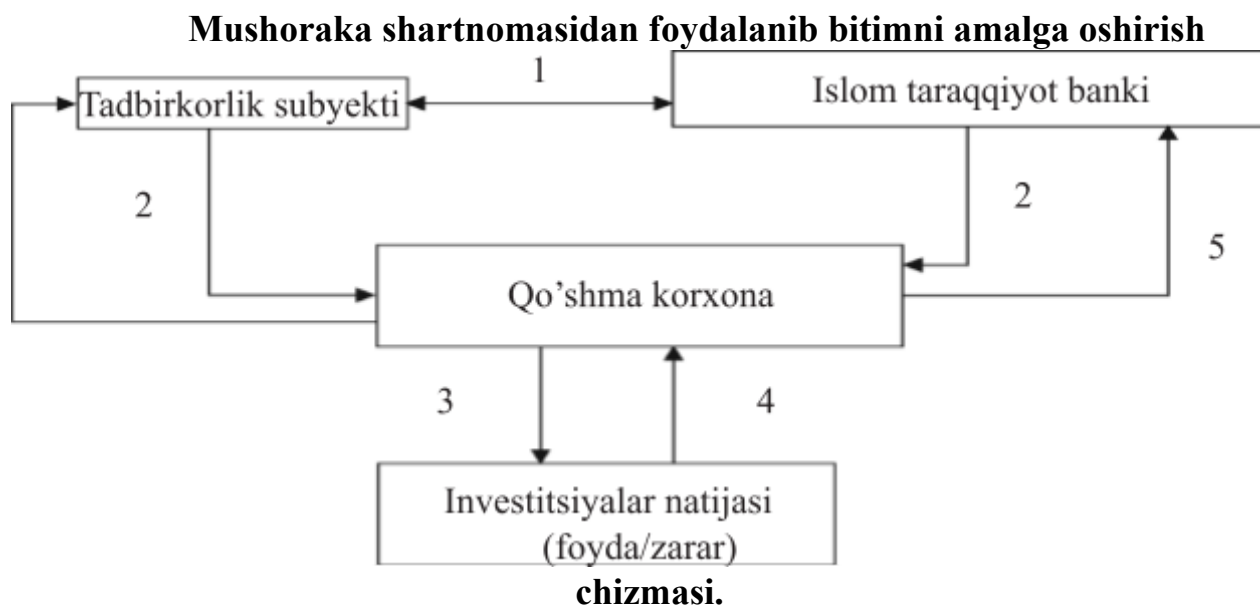
Islomiy moliyalashtirishda eksport-importni, loyihaviy va sindikatlashgan moliyalashtirishda, qimmatli qog‘ozlarni chiqarishda islomiy bank aktiv amaliyotlari doirasida mushoraka shartnomasidan foydalaniladi.

Mushoraka (sharika, shirkat) sherikchilik shartnomasi bo‘lib, bu ikki va undan ko‘proq tomonlar o‘rtasida foyda olish maqsadida mehnat resurslari yoki majburiyatlarni, aktivlarni birlashtirish to‘g‘risidagi kelishuvni anglatadi.

Mushoraka shartnomasining bir nechta ko‘rinishlari mavjud. Bugungi kunda ulardan zamonaviy korporatsiyalarda quyidagi shakllaridan foydalanilmoqda:

- *sharika al-musohama* (hissadorlik jamiyati);
- *sharika al-tadamun* (solidar (umumiy) mas’uliyatli kompaniya);
- *sharika at-tavsiya al-basita* (kommandit sherikchiligi);
- *sharika at-tavsiya bil-asham* (mas’uliyati cheklangan hissadorlik kompaniyasi);
- *sharika al-muhossa* (oddiy sherikchilik);
- *sharika al-mutanaqis* (kamayib boruvchi sheriklik).

Quyidagi chizmada mushoraka shartnomasini amalga oshirish tartibi keltirilgan.

1. Bank va mijoz bitim shartlarini muhokama qiladi va (biznes rejani amalga oshirish uchun) sherikchilikda ishtirok etish to'g'risida kelishuv tuzadi.
2. Bank va mijoz shartnoma talablariga muvofiq, biznes-rejaning amalga oshishi uchun moliyalashtirishni (kelishilgan ulushlarda) amalga oshiradi.
3. Biznes-rejani amalga oshirish doirasida faoliyat natijasi (foyda yoki zarar) yuzaga keladi.
4. Foyda taqsimlanuvchi jamg'armalarni shakllantiradi, zarar esa, biznes-rejani amalga oshirishda ishlatilgan aktivlar qiymatini pasaytiradi.
5. Biznes-rejani amalga oshirishdan kelgan foyda (yoki zarar) mutanosib ulushlarda bank va mijoz o'rtasida taqsimlanadi.

Mushoraka shartnomasi muddatli va muddatsiz bo'lishi mumkin. Muddatsiz shartnoma har qanday vaqtda qolgan sheriklarni boxabar etish sharti ila sheriklarning har biri tomonidan bekor qilinishi mumkin. Ishtirokchilarning biri uni tark etgan taqdirda ham sherikchilik saqlanib qolishi mumkin. Bu holatda sheriklar sherikchilikni tark etgan ishtirokchining ulushini sotib oladi va biznesni davom ettiradi.

ITB tomonidan tadbirkorlikni kreditlashning ikkinchi turi bu savdoni moliyalashtirishdir. Ushbu guruhga murobaha (bo'lib-bo'lib to'lash uchun sotish), ijara (lizing), istisna (pudrat shartnomasiga o'xshash), salam (pudrat shartnomasining turi) kabi shartnomalar kiradi.

ITB tomonidan O‘zbekistonda tadbirkorlik subektlarini kreditlashda faqat ikkinchi turdagi shartnomalar qo‘llaniladi. Ikkinchi bobda ushbu shartnomalar batafsil tahlil qilinadi.

Islomiy moliyalashtirishda foydalaniladigan kreditlash turlarining o‘zaro farqlari quyidagilar:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ИХТ ТИВ кенгаши 43-сессияси очилиш маросимида сўзлаган нутқи. <https://www.gazeta.uz/uz/2016/10/19/ustuvor/>.
2. El-Hawary, D., Grais, W., & Iqbal, Z., Diversity in the regulation of Islamic Financial Institutions, - Washington: The Quarterly Review of Economics and Finance № 46, 2007, -p. 280-282.
3. Жураева, А. Б. (2020). PRIOR RIGHTS IN TRADEMARK IN UZBEKISTAN, CHINA AND GERMANY COMPARATIVE STUDY.
4. Mutalov, O. B. (2022). Project civil code of the republic of Uzbekistan: Token, blockchain and smart contracts. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12(1), 344-348.
5. С.С.Харон, N.W.Azmi. Исломий молиялар ва банк тизими. Фалсафаси, тамойиллари ва амалиёти. [Матн] – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б 187-190.
6. Ibrahim V. Islamic Finance in the Global Economy, - Edinburg. Edinburg university press.– 2006. –В. 7-25.
7. Р.И.Беккин. Ислом иқтисодий модели ва замон [Матн], – Т.: Ўзбекистон, 2019. – Б 186.
8. Вахитов Р. Р. Исломий молиявий инструментлар: солиққа тортиш амалиётидаги ғоялар, -М.: Налоговед. № 9. – 2009. –b. 45-48.
9. Е.А.Байдаулет. Исломий молия асослари [Матн] – Т.: Ўзбекистон, 2019. – Б 34-81.

MURABAHA - ISLOMIY MOLIYA SHARTNOMASI TURI SIFATIDA

Otabek Mutalov

o.mutalov@auni.uz

Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Angren universiteti dotsenti v.b.

Gulbahor Nishanova

g.nishanova@auni.uz

Angren universiteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari
va huquq ta'limi yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada islomiy moliya tizimining muhim vositalaridan biri — Murabaha shartnomasi haqida so'z yuritiladi. Murabaha bu savdo asosida tuziladigan shartnoma bo'lib, unda bank yoki moliyaviy institut mijoz istagidagi tovarni xarid qilib, unga o'z xarajatlari ustiga kelishilgan foyda qo'shgan holda sotadi. Maqolada ushbu moliyalashtirish shaklining ish tartibi, ribodan farqi, amaliy qo'llanish holatlari va afzalliklari tahlil qilinadi. Shuningdek, misollar orqali murabahaning qanday ishlashi yoritilib, uning shariatga muvofiqligi asoslanadi. Mazkur maqola islomiy moliyaga qiziqqanlar, iqtisodchi talabalar hamda amaliyotchi mutaxassislar uchun foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Murabaha, Islomiy moliya, foizsiz moliyalashtirish, shariatga muvofiq moliya, savdo shartnomasi, ribo, islomiy bank, halol daromad, tovar moliyalashtirish, muddatli to'lov, moliyaviy vosita.

KIRISH

Zamonaviy moliya tizimining jadal rivojlanishi davrida aholi va biznes subyektlarining halol va adolatli moliyalashtirishga boʻlgan ehtiyoji ortib bormoqda. Ayniqsa, musulmon aholi koʻpchilikni tashkil qiladigan jamiyatlarda moliyaviy munosabatlarning islomiy shariatga muvofiq yuritilishi dolzarb masalaga aylangan. Bu esa, foiz (ribo) elementidan xoli, adolat va shaffoflikka asoslangan islomiy moliya vositalarining rivojlanishiga turtki boʻlmoqda. Shunday vositalardan eng keng tarqalgani – bu Murabaha shartnomasidir.

Murabaha – bu real aktivga asoslangan tijorat bitimi boʻlib, unda sotuvchi (odatda, bank) xaridorga tovarni oʻz xarajati ustiga kelishilgan foyda bilan sotadi. Ushbu modelda bank mijoz nomidan tovarni sotib oladi, unga egalik qiladi, riskni oʻz zimmasiga oladi va keyinchalik uni mijozga sotadi. Shartnomaning barcha jihatlari — xarajatlar, ustama foyda miqdori, toʻlov muddati — oldindan aniq belgilanadi, bu esa uni shaffof va ishonchli moliyaviy muomala turiga aylantiradi.

Murabaha shartnomasi oʻzining shariatga muvofiqligi, ribo (foiz)dan holiligi, bank-mijoz oʻrtasidagi ishonch asosida qurilishi, hamda ijtimoiy adolat tamoyillariga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Bu moliyaviy mexanizm nafaqat bank sektori uchun, balki tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirish, isteʼmol kreditlari, uy-joy olish, hatto interbank operatsiyalar kabi keng koʻlamdagi sohalarida muvaffaqiyatli qoʻllanilmoqda. Shu bois, ushbu maqolada Murabaha shartnomasining mohiyati, uning fiqhiy va iqtisodiy asoslari, amaliy bosqichlari, zamonaviy moliya tizimidagi rol va dolzarbligi, shuningdek, uni qoʻllashda yuzaga keladigan muammolar va tanqidiy qarashlar keng va chuqur tahlil qilinadi. Murabaha shartnomasi islomiy moliyaning eng keng qoʻllaniladigan vositalaridan biri hisoblanadi. Koʻplab olimlar bu moliyaviy mexanizmning nazariy asoslari, amaliy muammolari va shariatga muvofiqligi yuzasidan ilmiy fikrlar bildirganlar. Sheikh Taqi Usmani oʻzining "An Introduction to Islamic Finance" (1998) asarida murabaha shartnomasini banklar orqali qoʻllanilishi mumkin boʻlgan "ikkinchi darajali" savdo shakli sifatida tasvirlaydi. Biroq u, ushbu vosita faqat zarurat paytida va qatʼiy shartlarga rioya qilgan holda amalga oshirilishi kerakligini taʼkidlaydi. Imran Ahsan Khan Nyazee oʻzining "Murabaha and the Credit Sale" (2009) asarida zamonaviy murabaha bank amaliyotida fiqhiy jihatdan murakkab va baʼzan noqonuniy shakllarga aylanganini batafsil yoritadi. U shartnoma "qogʻozda

tovar almashinuvi” asosida emas, balki real mulk transferiga asoslangan bo’lishi kerakligini ta’kidlaydi.

Zamonaviy tahlillar va statistika asosida yondashuvchilardan biri Sami Al-Suwailem, Muhammad Ziaur Rahman va boshqa olimlar tomonidan chop etilgan maqolalarda murabaha shartnomasining foizli kreditdan farqlari: foyda asosida ishlashi va banklar tomonidan noto’g’ri qo’llanilishi (masalan, tovarlarni ko’rmasdan sotish, foydani Libor⁸ asosida belgilash) keng yoritilgan.

AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) tomonidan berilgan ”Murabaha Standartlari “ ushbu shartnomaning shariatga to’g’ri keladigan shaklini belgilab bergan. Ushbu standartlar banklar tomonidan qanday buzilishi haqida ham ko’plab tadqiqotlar mavjud. Islomiy moliyaga oid huquqiy-huquqshunoslik manbalari, fiqhiy fatvolar va AAOIFI standartlari asosida murabaha shartnomasining mohiyati va u bilan bog’liq huquqiy holatlar tahlil qilingan. Murabaha shartnomasi va odatdagi foizli kreditlar o’rtasidagi farq va o’xshashliklar taqqoslab ko’rib chiqilgan. Shuningdek, turli mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Pokiston, Malayziya)da qo’llanish amaliyoti o’zaro solishtirilgan. AAOIFI, IsDB (Islamic Development Bank ya’ni Islom Taraqqiyot Banki) va mahalliy islomiy banklar tomonidan e’lon qilingan hujjatlar, tadqiqotlar va statistik ma’lumotlar tahlil qilingan.

AAOIFI murabaha standartlari:

Shariat Standarti №8 – “Murabaha to the Purchase Orderer” Ushbu fiqhiy standart murabaha operatsiyalarining fiqhiy mosligini ta’minlash uchun ishlab chiqilgan. Belgilangan uch bosqich: Promise Stage – mijozning bankdan tovarni sotib olishga tayyorligini bildirishi; Acquisition Stage – bank aktivni sotib olib, egalik va riskni o’z zimmasiga oladi; Execution Stage – xarajat + ustama foyda bilan sotuv amalga oshiriladi. Standart hamda AAOIFI talablari bo’yicha banklar: aktivlarni mijoz bank agenti sifatida sotib olishi mumkin, lekin bu jarayonda hech qanday “qaytarib sotib olish” (bai’ al-inah) bo’lmasligi kerak

⁸1. Londondagi jahon ssuda kapitallari bozorida yetakchi erkin almashinadigan valyutalar - AQSh dollari, Germaniya markasi, Yaponiya ienasi, Buyuk Britaniya funt sterlingi kabi valyutalardagi depozitlarga to’lanadigan foiz stavkasidir.

Buxgalteriya FAS №28 – “Murabaha va boshqa deferred payment sales” Bu buxgalteriya standarti murabaha tranzaksiyalarini qanday yaxlit, ochiq va aniq hisoblash kerakligini ko‘rsatadi. Ilgari bo‘lgan FAS 2 va FAS 20 standartlarini yangilar ekan; Murabaha shartnomasini qanday tan olish, o‘lchash, hisobotda aks ettirish (daromadni tan olish vaqtinchalik yoki bo‘lsa, aktivda aks ettirish) kabi qoidalarni belgilaydi. Shariat Standarti №59 – “Sale of Debt” (biayni qarzni sotish) Ushbu yangi standart murabaha shartnomasining (rollovers)⁹ “mugat”¹⁰– ya’ni muddatni uzaytirish amaliyotini foizga o‘xshashi bois ruxsat bermaydi. Rollover har bir davrda alohida murabaha shartnomasi sifatida tuzilishi kerak. Shunday qilib, bu “qiyosiy foiz”ni oldini oladi .

Murabaha — real savdo shartnomasi bo‘lishi, bank aktivga egalik qilishi va mavjud riskni o‘zida saqlashi talab etiladi . AAOIFI aktivni bank foydasiga emas, balki xarajat + ustama asosida sotilgan aktiv sifatida aks ettirishni talab qiladi. Foyda va xarajatlarga doir barcha ma’lumotlar aniq ochib berilishi kerak — bank va mijoz rasmiy ravishda kelishilgan miqdorni bilishi shart hisoblanadi.

⁹ Moliyaviy bozorda, shartnoma muddati uzaytirilganda sodir bo‘ladigan holatdir

¹⁰ Rollovers (<https://aaoifi.com/?lang=en>)

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmani, M. Taqi. *An Introduction to Islamic Finance*. Idaratul Ma'arif, 1998
2. Nyazee, I. A. K. *Murabaha and the Credit Sale*, 2009.
3. Siddiqi, M.N. *Issues in Islamic Banking: Selected Papers*. Leicester: The Islamic Foundation, 1983.
4. Жыпаева, А. Б. (2020). PRIOR RIGHTS IN TRADEMARK IN UZBEKISTAN, CHINA AND GERMANY COMPARATIVE STUDY.
5. Chapra, M. Umer. *Towards a Just Monetary System*. The Islamic Foundation, 1985.
6. Mutalov, O. B. (2022). Project civil code of the republic of Uzbekistan: Token, blockchain and smart contracts. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(1), 344-348.
7. Ziaur Rahman, M. (2020). *Risk Transfer in Murabaha: A Shariah Analysis*. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*.
8. Al-Suwailem, S. (2006). *Hedging in Islamic Finance*. Islamic Development Bank.
9. Bhatti, M. et al. (2024). *Murabaha Practices in AAOIFI vs Practice in Pakistan*. Springer.
10. https://www.investopedia.com/terms/m/murabaha.asp?utm_source
11. https://alqalam.org.uk/wp-content/uploads/2017/07/Murabaha.pdf?utm_source
12. https://www.scribd.com/doc/22923378/Murabahah-and-the-Credit-Sale?utm_source
13. <https://aaoifi.com/?lang=en>

ISLOM TARAQQIYOT BANKINING TADBIRKORLIK SUBEKTLARINI KREDITLASH FAOLIYATIGA OID NORMATIV HUJJATLARNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Otabek Mutalov

o.mutalov@auni.uz

Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Angren universiteti dotsenti v.b.

Gulbahor Nishanova

g.nishanova@auni.uz

Angren universiteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari
va huquq ta'limi yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi va Islom taraqqiyot banki (ITB) guruhi o'rtasidagi hamkorlikning shakllanishi va rivojlanishi, a'zolikning huquqiy asoslari, amalga oshirilgan loyihalar hamda islomiy moliyalashtirish mexanizmlarining tatbiqi tahlil etiladi. O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab ITB bilan boshlangan hamkorlik bugungi kunda infratuzilma, sog'liqni saqlash, ta'lim va tadbirkorlik sohalarini qamrab olgan keng qamrovli investitsiyaviy dasturlar orqali davom etmoqda. Shuningdek, maqolada O'zbekiston qonunchiligida islomiy moliyalashtirish me'yorlariga moslashuv darajasi tanqidiy tahlil qilinadi hamda mavjud muammolarni bartaraf etish uchun bank, soliq va moliya tizimlarida zarur bo'lgan islohotlarga e'tibor qaratiladi. Islomiy moliyalashtirish vositalarining rivojlanib borayotganini hisobga olgan holda, ularni milliy huquqiy baza bilan uyg'unlashtirish bugungi kun talabi ekani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Islom taraqqiyot banki, O'zbekiston, islomiy moliyalashtirish, murobaha, ijara, istisno', xususiy sektor, investitsiya loyihalari, moliyaviy islohot, xalqaro moliya institutlari, islomiy moliyaviy mahsulotlar.

ITB mamlakatimizdagi faoliyatini a'zo bo'lmagan davlatlarning musulmon jamoalarini qo'llab-quvvatlash dasturi doirasida mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlagan.

O'zbekiston Respublikasining ushbu tashkilotga a'zo bo'lishi yuzasidan Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 27-avgustda "O'zbekiston Respublikasining Islom taraqqiyot bankiga a'zoli to'g'risida"gi 371-sonli Qarori qabul qilindi. Qarorning 1-bandida belgilanishicha, Vazirlar Mahkamasi O'zbekistonning Islom taraqqiyot bankiga (ITB) a'zo bo'lishi to'g'risida Bank rahbariyatiga rasmiy maktub bilan murojaat qilgan hamda ushbu so'rov Bank tomonidan ma'qullangan.

Ushbu qaror bilan O'zbekiston 1974-yil 12-avgustdagi "Islom taraqqiyot bankini ta'sis etish to'g'risidagi Bitim" moddalarini qabul qildi hamda barcha a'zo davlatlar kabi bank ustaviga sarmoya kiritish maqsadida ITBning nominal qiymati 10000 islom dinori bo'lgan 250 ta aksiyasini sotib oldi.

Shuningdek ITB ishtirokidagi loyihalarni tayyorlash va amalga oshirishni jadallashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 10-fevraldagi "Islom taraqqiyot banki bilan hamkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 65-son qarori qabul qilindi.

Qaror bilan 2004—2007-yillarda ITB bilan birgalikda amalga oshirish mo'ljallangan loyihalar hamda birgalikdagi loyihalar va texnik ko'maklashish grantlarini amalga oshirish bo'yicha tadbirlar dasturi tasdiqlandi.

Yuqoridagi qarorning 4-bandida hamkorlikda amalga oshiriladigan yangi loyihalarni ishlab chiqish tartibi belgilangan bo'lib, unga ko'ra ITB ishtirokida ishlab chiqiladigan loyihalarning texnik-iqtisodiy asoslanishini ishlab chiqishga topshiriqlar ishchi guruhlar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligiga majburiy tartibda kelishish uchun taqdim etiladi. Yangi loyihalarni moliyalashtirishga buyurtmanomalar Vazirlar Mahkamasining tegishli komplekslari rahbarlari va O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi bilan kelishilgandan keyin Vazirlar Mahkamasining Tashqi iqtisodiy aloqalar va xorijiy investisiyalar departamenti tomonidan Islom taraqqiyot bankiga yuboriladi.

Qarorning 1-ilovasida 2004-2007-yillarda Islom taraqqiyot banki bilan birgalikda amalga oshirish mo'ljallangan 16 ta loyiha tasdiqlangan. Bu loyihalarning umumiy qiymati 853,8 million AQSH dollari bo'lib, shundan ITB tomonidan moliyalashtirilishi belgilangan qismi 456,5 million AQSH dollarini

tashkil etadi. Ushbu loyihalarga mablagʻ ajratishda islomiy moliyalashtirishning «ijara» va «murobaha» shartnomalaridan foydalanilgan.

Shuningdek, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish maqsadida hamda Oʻzbekistonning Islom taraqqiyot bankiga aʼzolidan kelib chiqib, 2004-yil 21-dekabrda Vazirlar Mahkamasining “Oʻzbekiston Respublikasining Xususiy sektorni rivojlantirish boʻyicha islom korporatsiyasiga aʼzoli toʻgʻrisida”gi 596-son qarori qabul qilindi. Bu qaror bilan Oʻzbekiston “Xususiy sektorni rivojlantirish boʻyicha Islom korporatsiyasini taʼsis etish toʻgʻrisida” 1999-yil 3-noyabrdagi Bitim moddalarini qabul qildi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankiga XSRIK oʻz avuarlarini saqlashi mumkin boʻlgan depozitariy va Xususiy sektorni rivojlantirish boʻyicha Islom korporatsiyasini taʼsis etish toʻgʻrisida 1999-yil 3-noyabrdagi Bitimga bogʻliq masalalar yuzasidan XSRIK bilan aloqalarni amalga oshirish funksiyalarini bajarish yuklatildi.

Korporatsiya asosan tadbirkorlik subʼyektlarini kreditlash faoliyati bilan shugʻullanadi va yuridik shaxslarga toʻliq shariatga muvofiq ijara (lizing) xizmatlarini koʻrsatish uchun 2010-yil Toshkentda Taiba Leasing xorijiy korxonasi tashkil etildi.

XSRIK tomonidan bugungacha mamlakatimizda 350 million dollardan ortiq loyihalarni moliyalashtirish maʼqullangan. Korporatsiya Oʻzbekistondagi faoliyatida asosan «murobaha» moliyalashtirish usulidan foydalanadi.

ITB va Oʻzbekiston oʻrtasigi munosabatlar rivojlanishining keyingi bosqichida «Qishloq joylarda uy-joy qurilishini rivojlantirish» loyihasini moliyalashtirish uchun 2014-yil 22-oktyabrda qiymati 100,0 million AQSh dollari miqdorida moliyaviy mablagʻlar berish toʻgʻrisidagi moliyaviy bitim tuzildi. Ushbu mablagʻlar ITB tomonidan istisna moliyalashtirish usuli orqali kiritildi. Bu bitim yuzasidan Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 10-iyuldagi 189-son qarori bilan “Qishloq joylarda namunaviy loyihalar boʻyicha yakka tartibdagi uy-joy qurilishi doirasida Islom taraqqiyot bankining jalb etilgan moliyaviy mablagʻlaridan foydalanish, ularga xizmat koʻrsatish va ularni qaytarish tartibi toʻgʻrisida” Nizom tasdiqlandi.

Islomiy moliyaviy tashkilotlardan investisiya jalb qilishni kengaytirish masalasi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevralda qabul

qilingan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmonida ham belgilab o‘tildi. Unda xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, shuningdek, yetakchi xalqaro va chet el moliyaviy institutlari bilan aloqalarni kengaytirish orqali Islom taraqqiyot bankining 1,0 mlrd. AQSh dollaridan kam bo‘lmagan miqdorda kreditlarini jalb qilishni ko‘zda tutadigan investisiyaviy loyihalarni amalga oshirish masalasini ishlab chiqish orqali 2017-2019-yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi va Islom taraqqiyot banki o‘rtasidagi hamkorlikni kengaytirish masalasi qo‘yilgan.

ITB tomonidan ajratiladigan kreditlar asosan davlatlarga berilib, tadbirkorlik sub’yektlariga ajratilmaydi.

Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni yanada kengaytirish, tashqi moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash, mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirishda ilg‘or xalqaro tajribani tatbiq etish, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining Islom taraqqiyot banki mablag‘larini xususiy sektorga ham jalb etishni kengaytirish maqsadida 2019-yil 1-fevralda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining Xalqaro islom savdo-moliya korporatsiyasi hamda Investisiyalar va eksport kreditlarini sug‘urtalash islom korporatsiyasiga a‘zoliigi to‘g‘risida” PQ-4147-son qarori qabul qilindi. Ushbu qaror bilan O‘zbekiston 2006-yil 30-maydagi “Xalqaro islom savdo-moliya korporatsiyasini ta’sis etish to‘g‘risida Bitim” va 1992-yil 19-fevraldagi “Investisiyalar va eksport kreditlarini sug‘urtalash islom korporatsiyasini ta’sis etish to‘g‘risida” Bitimlarni qabul qildi.

Yuqoridagi bitimlar bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha XISMK va IEKSIK bilan o‘zaro hamkorlik qiluvchi vakolatli organ — O‘zbekiston Respublikasi Investisiyalar va tashqi savdo vazirligi etib belgilandi

XISMK va IEKSIK o‘z avuarlarini saqlashi mumkin bo‘lgan depozitariy — O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki deb belgilandi.

O‘zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o‘rinbosari E.M. G‘aniyev O‘zbekiston Respublikasi nomidan Islom taraqqiyot banki guruhi boshqaruvchisi etib tayinlandi va unga quyidagilar:

Islom taraqqiyot banki guruhi Boshqaruvchilar kengashining yillik yig'ilishlarida, jumladan XISMK va IEKSIKning Bosh assambleyalarida O'zbekiston Respublikasi nomidan ishtirok etish vakolatlari berildi.

ITB bilan uzoq muddatli sheriklikni yanada kengaytirish, shuningdek, ustuvor loyihalarni va hamkorlik dasturlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-martda "Islom taraqqiyot banki guruhi va Arab muvofiqlashtirish guruhi jamg'armalari bilan sheriklikni yanada kengaytirish va chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4224-sonli qarori qabul qilindi. Qarorga binoan ITB guruhi bilan uzoq muddatli sherikligining asosiy yo'nalishlari hamda vazifalari, jumladan, 2019-yilda ITB guruhi bilan hamkorlikni yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar rejasi (Yo'l xaritasi) tasdiqlandi.

Prezidentning ushbu qarori ijrosi yuzasidan Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-mayda "Islom taraqqiyot banki guruhi va Arab muvofiqlashtirish guruhi jamg'armalari bilan hamkorlikni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 428-son qarori qabul qilindi. Bu qarorda ITB bilan hamkorlikni rivojlantirish rejasidan tashqari birgalikda amalga oshirish taklif etilayotgan istiqbolli investisiya loyihalari ro'yxati ham tasdiqlandi.

Shuningdek, 2018-yilning mart oyida O'zbekiston va Savdoni moliyalashtirish xalqaro islom korporatsiyasi (SMXIK) o'rtasida savdo operatsiyalarini moliyalashtirish maqsadida 100 mln. dollarlik hadli bitim imzolandi. Unga ko'ra korporatsiya O'zbekistonning tashkilotga a'zoligiga qadar savdo loyihalarini moliyalashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi va bugungi kungacha ITFC tomonidan Aziya Aliyans Bank, Trastbank va Kapitalbankka murobaha moliyalashtirish liniyasi taqdim etildi¹¹.

Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 4-oktyabrda "Savdoni moliyalashtirish xalqaro islom korporatsiyasi mablag'laridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 845-son qarori qabul qilindi. Bu qarorga ko'ra Moliya vazirligiga SMXIK bilan murobaha moliyaviy bitimi tuzishiga ruxsat berildi.

2004-yildan buyon ITB guruhi O'zbekiston Respublikasiga yo'l-transport, energetika va kommunal infratuzilma, qilish, qishloq joylarda uy-joy qurilishini modernizatsiya qilish, ichimlik suvi ta'minoti, sog'liqni saqlash va ta'lim

¹¹ С.С.Харон, N.W.Azmi. Ислоний молиялар ва банк тизими. Фалсафаси, тамойиллари ва амалиёти. [Матн] – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б 256-257.

tizimlarini rivojlantirish, shuningdek, tadbirkorlik sub'yektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha loyihalarni moliyalashtirish uchun umumiy miqdori 1,9 mlrd. dollar bo'lgan uzoq muddatli kreditlar berildi¹².

2018-yil 18-19-sentyabr kunlari Toshkentda ITB guruhi kuni o'tkazilib, ularning yakunlari bo'yicha O'zbekistonda istiqbolli dasturlar va loyihalarni amalga oshirish to'g'risida kelishib olindi va ITB guruhi tomonidan O'zbekiston Respublikasida 1,3 mlrd. dollar miqdoridagi investisiya loyihalarini moliyalashtirishni nazarda tutuvchi O'zbekiston Respublikasi bilan ITB guruhi o'rtasida 2018 — 2021-yillarga mo'ljallangan Sheriklik strategiyasi imzolandi.

Shuningdek, ITB "Strategik tayyorgarlik va choralar to'plami" (umumiy qiymati 2,3 mlrd. AQSH dollari) dasturi doirasida, O'zbekistonga koronavirus pandemiyasi vaqtida har tomonlama ko'mak berish maqsadida kichik va o'rta biznes korxonalarini qo'llab-quvvatlash uchun qiymati 140 mln. dollardan ortiqroq bo'lgan kredit mablag'lari ajratildi¹³.

Yuqorida ko'rib chiqilgan hujjatlarda asosan ITB guruhidagi tashkilotlarga a'zolik, ulardan kreditlar olish hamda ishlatish masalalari tartibga solingan. O'zbekiston qonunchiligi islomiy moliyalashtirish tizimiga moslashmagan bo'lib, bu holatni yaxshilash uchun qonunchilikda islohotlar qilinmayapti.

Hozirgi vaqtda ITB O'zbekistonda mijozlariga moliyalashtirishning quyidagi vositalarini taklif etmoqda:

- murobaha;
- istisno';
- ijara;
- murobahaga asoslangan moliyalashtirish liniyalari.

Mazkur moliyalashtirish usullarida Islom taraqqiyot banki yoki XSRIK tomonidan taqdim qilingan shartnomalar ishlatiladi. Bu moliyalashtirish yuridik shaxslarga qaratilgan bo'lib, O'zbekistonda jismoniy shaxslar uchun mo'ljallangan islomiy moliyalashtirish xizmatlari va mahsulotlari mavjud emas, shuningdek, yuridik shaxslar uchun ham yuqorida qayd etilgan mahsulot va xizmatlardan

¹² З.Асатуллаева, Халқаро иқисодий муносабатлар тизимида кўптомонлама тараққиёт банклари: фаолияти хусусиятлари ва Ўзбекистон республикаси билан ҳамкорлигининг истиқболлари, Халқаро муносабатлар журналі, 2009, 2-сон, -Б. 117-128.

¹³ Ислон тараққиёт банки расмий сайти — <https://www.isdb.org/news/president-of-the-islamic-development-bank-group-covid-19-and-micro-small-and-medium-enterprises-saving-the-global-economy-from-the-pandemic>

tashqari xizmatlar, ya'ni islomiy sug'urta yoki depozitlar va h.k. islomiy mahsulot va xizmatlar taklif etilmagan. Kreditlashning ushbu shakli borgan sari rivojlanib borayotganligi inobatga olinsa, O'zbekistonda xam bank, qimmatli qog'ozlar, soliq va boshqa sohalarni islomiy moliyalashtirish me'zonlariga moslashtirish zamon talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlari:

1. С.С.Харон, N.W.Azmi. Исломий молиялар ва банк тизими. Фалсафаси, тамойиллари ва амалиёти. [Матн] – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б 256-257.
2. З.Асатуллаева, Халқаро иқсодий муносабатлар тизимида кўптомонлама тараққиёт банклари: фаолияти хусусиятлари ва Ўзбекистон республикаси билан ҳамкорлигининг истикболлари, Халқаро муносабатлар журнаи, 2009, 2-сон, -Б. 117-128.
3. Mutalov, O. B. (2022). Project civil code of the republic of Uzbekistan: Token, blockchain and smart contracts. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12(1), 344-348.
4. Жураева, А. Б. (2020). PRIOR RIGHTS IN TRADEMARK IN UZBEKISTAN, CHINA AND GERMANY COMPARATIVE STUDY.
5. Ислом тараққиёт банки расмий сайти – <https://www.isdb.org/news/president-of-the-islamic-development-bank-group-covid-19-and-micro-small-and-medium-enterprises-saving-the-global-economy-from-the-pandemic>

**MAHSULOT YETKAZIB BERISH SHARTNOMALARIDA
MAJBURIYATNI BAJARMASLIK UCHUN JAVOBGARLIKNI
CHEKLASH VA UNDAN OZOD BO‘LISH ASOSLARI:
NAZARIY-HUQUQIY VA QIYOSIY TAHLIL**

Oysha Axunova

oishaahunova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi eng muhim huquqiy vositalardan biri bo‘lgan mahsulot yetkazib berish shartnomalarida majburiyatlarni bajarmaslik uchun javobgarlik masalalariga bag‘ishlangan. Unda javobgarlikni cheklash va javobgarlikdan ozod bo‘lishning nazariy-huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi normalari, sud amaliyoti va xalqaro huquqiy hujjatlar (xususan, BMTning Vena Konvensiyasi va UNIDROIT Prinsiplari) bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada fors-major, shartnomaviy cheklovlar, neustoykaning zararlar bilan nisbati va kreditorning aybi kabi institutlarning amaliy ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: mahsulot yetkazib berish shartnomasi, majburiyatni bajarmaslik, fuqarolik-huquqiy javobgarlik, javobgarlikni cheklash, javobgarlikdan ozod qilish, fors-major, yengib bo‘lmas kuch, neustoyka, zararni qoplash, Vena Konvensiyasi (CISG), UNIDROIT Prinsiplari.

Kirish

Bozor munosabatlarining rivojlanishi va iqtisodiy faoliyatning globallasuvi sharoitida tadbirkorlik subyektlari oʻrtasidagi munosabatlarning barqarorligi eng muhim omilga aylanmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev taʼkidlaganidek, Yangi Oʻzbekiston strategiyasi iqtisodiyotni liberallashtirish va sogʻlom raqobat muhitini yaratishga qaratilgan boʻlib, bunda shartnomaviy intizom hal qiluvchi rol oʻynaydi (Mirziyoyev, 2021). Ushbu jarayonda mahsulot yetkazib berish shartnomasi (Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi [FK], 437-modda) tovar aylanmasini taʼminlovchi asosiy huquqiy vosita sifatida namoyon boʻladi (Ruzinazarov & Gʻofurov, 2015).

Biroq, tadbirkorlik faoliyati oʻz tabiatiga koʻra tavakkalchilik (risk) bilan bogʻliq (Karimov, 1995). Iqtisodiy beqarorlik, global taʼminot zanjirlaridagi uzilishlar, pandemiya yoki geosiyosiy oʻzgarishlar kabi holatlar shartnoma taraflarining oʻz majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga jiddiy toʻsiq boʻlishi mumkin. Bunday vaziyatda majburiyatni buzgan tarafning javobgarligi masalasi dolzarblashadi. Tadbirkorlik faoliyatida javobgarlik, qoida tariqasida, aybning mavjudligidan qatʼi nazar (aybsiz javobgarlik) yuzaga keladi (FK, 333-modda; Baratova, 2011). Bu esa, oʻz navbatida, javobgarlikni cheklash (limitation of liability) va undan butunlay ozod boʻlish (exemption from liability) mexanizmlarining nazariy-huquqiy va amaliy jihatlarini chuqur oʻrganishni taqozo etadi.

Aksariyat huquqiy tadqiqotlar javobgarlikning umumiy asoslariga (Rakhmonqulov, 2010; Zokirov, 2009) yoki uning ayrim choralariga (masalan, neustoyka) (Alimova, 2019) qaratilgan boʻlsa-da, mahsulot yetkazib berish kontekstida javobgarlikni *cheklash* va *ozod boʻlish* asoslarini milliy qonunchilik va xalqaro standartlar (CISG, UNIDROIT) bilan kompleks qiyosiy tahlil qilish yetarli darajada oʻrganilmagan.

Ushbu maqolaning maqsadi – mahsulot yetkazib berish shartnomalarida majburiyatlarni bajarmaslik uchun javobgarlikni cheklash va undan ozod boʻlishning Oʻzbekiston qonunchiligidagi va xalqaro amaliyotdagi huquqiy

asoslarini nazariy va qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqot dialektik va tizimli yondashuv asosida amalga oshirildi. Maqsadga erishish uchun quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. **Formal-yuridik (Normativ) metod:** O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (1995), "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi Qonuni (1998) hamda Oliy Sud Plenumining tegishli qarorlari (masalan, Oliy Xo'jalik Sudi Plenumining 163-sonli (2007) va Oliy Sud Plenumining 17-sonli (2018) qarorlari) normalari tahlil qilindi.

2. **Qiyosiy-huquqiy metod:** O'zbekiston milliy qonunchiligi normalari BMTning "Tovarlarni xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi Konvensiyasi (Vena, 1980) (keyingi o'rinlarda – Vena Konvensiyasi yoki CISG), UNIDROITning Xalqaro tijorat shartnomalari prinsiplari (2016) hamda roman-german (Rossiya Federatsiyasi) (Braginsky & Vitryansky, 2005; Sukhanov, 2011) va ingliz-sakson (Treitel, 2011) huquqiy tizimlaridagi yondashuvlar bilan taqqoslandi (Saidov, 2012; Zweigert & Kötz, 1998).

3. **Ilmiy-nazariy tahlil:** Javobgarlik, yengib bo'lmaz kuch (fors-major) va shartnomaviy cheklovlar tushunchalariga oid O'zbekiston (Rakhmonqulov, 2010; Otaxonov, 2014; Usmanova, 2020; G'ulomov & G'ulomov, 2007) va xorijiy (Schlechtriem & Schwenzer, 2010; Bonell, 2005) huquqshunos olimlarning doktrinal qarashlari o'rganildi.

Natijalar

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, javobgarlikni cheklash va undan ozod bo'lish bir-biridan farqlanuvchi, ammo o'zaro bog'liq huquqiy kategoriyalardir. Javobgarlikdan ozod bo'lish majburiyatni buzish faktiga qaramay, sanksiyalarni qo'llashni butunlay istisno etsa, javobgarlikni cheklash sanksiyalar hajmini (masalan, to'lanadigan zararni) kamaytirishni nazarda tutadi.

1. O'zbekiston qonunchiligida javobgarlikdan ozod bo'lish asoslari

O'zbekiston fuqarolik huquqi doktrinasi javobgarlikning umumiy sharti sifatida aybni e'tirof etadi (FK, 333-modda, 1-qism). Biroq, tadbirkorlik faoliyatida bu prezumpsiya teskari kuchga ega: tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs, agar buning yengib bo'lmaz kuch ta'siri tufayli yuz berganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi (FK, 333-modda, 3-qism). Bu "qattiq" yoki "aybsiz javobgarlik" prinsipidir.

1.1. Yengib bo'lmaz kuch (Fors-major)

Javobgarlikdan ozod bo'lishning asosiy va universal instituti bu yengib bo'lmaz kuchdir (FK, 333-modda, 3-qism). Ushbu tushuncha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 63-sonli qarori (2005) bilan tasdiqlangan Nizomda batafsilroq yoritilgan. Yengib bo'lmaz kuch quyidagi belgilarga ega bo'lishi shart:

1. **Favquloddalik:** Hodisaning kutilmagan, g'ayrioddiy bo'lishi (masalan, kuchli zilzila, suv toshqini).
2. **Muoqarrarlik (Oldini olib bo'lmazlik):** Mavjud sharoitda uni bartaraf etish imkoniyatining yo'qligi.
3. **Tashqi ta'sir:** Taraflarning irodasi va faoliyatiga bog'liq bo'lmazlik (Qosimov, 2022).

Shuni ta'kidlash kerakki, majburiyatni bajarishdagi qiyinchiliklar, masalan, bozorda kerakli tovarning yo'qligi, kontragentning majburiyatni buzishi yoki qarzdorda pul mablag'larining yetishmasligi yengib bo'lmaz kuch deb tan olinmaydi (FK, 333-modda, 3-qism; Oliy Xo'jalik Sudi Plenumining 163-sonli qarori). Amaliyotda, ayniqsa, pandemiya yoki xalqaro sanksiyalar kabi holatlarni fors-major deb topishda sudlar ehtiyotkorlik bilan yondashadilar (Qosimov, 2022).

1.2. Kreditorning aybi (Sotib oluvchining harakatlari)

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida javobgarlikdan ozod bo'lishning yana bir muhim asosi bu kreditorning (sotib oluvchining) aybidir. Agar majburiyatning bajarilmasligi sotib oluvchining quyidagi harakatlari (yoki

harakatsizligi) tufayli kelib chiqsa, yetkazib beruvchi javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin:

- **Tovarlarni qabul qilishdan asossiz bosh tortish:** Sotib oluvchi shartnomaga muvofiq kelgan tovarni qabul qilishi shart (FK, 446-modda). Asossiz rad etish yetkazib beruvchiga zararni qoplashni talab qilish huquqini beradi (FK, 447-modda, 4-qism).
- **Jo‘natish raznaryadkasini taqdim etmaslik:** Agar shartnomada bu nazarda tutilgan bo‘lsa va sotib oluvchi belgilangan muddatda raznaryadkani taqdim etmasa, yetkazib beruvchi shartnomani bajarishdan bosh tortishga va zararni qoplashni talab qilishga haqli bo‘ladi (FK, 441-modda, 4-qism).
- **Tovarlarni tanlab olmaslik:** Agar tovarlarni tanlab olish (sampling) sotib oluvchi zimmasida bo‘lsa va u buni o‘z vaqtida qilmasa, yetkazib beruvchi shartnomani bajarishdan bosh tortishi mumkin (FK, 448-modda, 2-qism).

1.3. Maxsus holatlar (Kamchiliklarni darhol bartaraf etish)

FK yetkazib beruvchiga "o‘zini oqlash" imkoniyatini beruvchi maxsus normalarni ham o‘z ichiga oladi. Agar yetkazib beruvchi sifatsiz (FK, 451-modda) yoki but bo‘lmagan (FK, 452-modda) tovar yetkazganligi haqida sotib oluvchidan bildirishnoma olgandan so‘ng, ularni *darhol* sifatli yoki but tovar bilan almashtirsa, u javobgarlikdan (xususan, boshqa talablardan) ozod bo‘ladi.

2. Javobgarlikni cheklash mexanizmlari

Javobgarlikni cheklash – bu majburiyat buzilgan taqdirda to‘lanishi lozim bo‘lgan kompensatsiya miqdorini qonun yoki shartnoma asosida kamaytirishdir.

2.1. Neustoyka va zararlar nisbati

O‘zbekiston qonunchiligida neustoyka (jarima, penya) javobgarlikning eng keng tarqalgan chorasini hisoblanadi. Mahsulot yetkazib berishda uning alohida roli FKning 454-moddasida belgilangan ("Tovarlarni to‘liq yetkazib bermaganlik uchun neustoyka"). Doktrinada va amaliyotda neustoyka va zararlarining o‘zaro nisbati bo‘yicha to‘rt tur mavjud (FK, 325-modda):

1. **Hisobga olinadigan (zachyotniy):** Eng keng tarqalgan. Zarar neustoyka bilan qoplanmagan qismida undiriladi.
2. **Istisno (isklyuchitelniy):** Faqat neustoyka undiriladi, zararlar undirilmaydi.
3. **Jarima (shtrafnoy):** Zarar neustoykadan tashqari to'liq hajmda undiriladi.
4. **Muqobil (alternativniy):** Kreditor tanloviga ko'ra yo neustoyka, yo zarar undiriladi.

FKning 454-moddasi yetkazib berish shartnomasi uchun qaysi tur qo'llanilishini aniq belgilamaydi, faqat "qonunda yoki shartnomada belgilangan neustoyka" undirilishini aytadi. Biroq, FKning 14-moddasidagi zararni to'liq qoplash prinsipidan kelib chiqib, agar shartnomada boshqacha ko'rsatilmagan bo'lsa, neustoyka odatda *hisobga olinadigan* (zachyotniy) xususiyatga ega deb qaraladi (Oliy Xo'jalik Sudi Plenumining 163-sonli qarori; *O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh*, 2006).

Demak, taraflar shartnomada neustoykani *istisno* (faqat penya, zararsiz) deb belgilash orqali yetkazib beruvchining javobgarligini sezilarli darajada *cheklashi* mumkin. Aksincha, uni *jarima* (shtrafnoy) deb belgilash orqali javobgarlikni kuchaytirishlari ham mumkin (Oliy Sud Plenumining 17-sonli qarori).

2.2. Javobgarlikning shartnomaviy yuqori chegarasi (Limitation Cap)

Taraflar shartnoma erkinligi prinsipiga (FK, 354-modda) asosan, ayrim turdagi zararlar (masalan, boy berilgan foyda) uchun javobgarlikni istisno qilishi yoki javobgarlikning umumiy miqdorini shartnoma bahosining ma'lum bir foizi (masalan, 10%) bilan cheklashi mumkin (DLA Piper, 2023). Biroq, bunday cheklovlar qonunning imperativ normalariga zid bo'lmasligi kerak. Masalan, FK 333-moddasi 2-qismiga ko'ra, majburiyatni *qasddan* buzganlik uchun javobgarlikni cheklash to'g'risidagi kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanadi.

2.3. Sud tomonidan neustoykani kamaytirish

Javobgarlikni cheklashning yana bir mexanizmi bu sud vakolatidir. Agar to'lanishi lozim bo'lgan neustoyka majburiyat buzilishi oqibatlariga nomutanosib darajada ko'p bo'lsa, sud FKning 326-moddasiga asosan neustoyka miqdorini kamaytirishga haqli. Bu qoida kreditorning suiiste'mollaridan himoya qiladi va javobgarlikni majburiyatning real oqibatlariga mutanosiblashtiradi.

3. Qiyosiy tahlil: Milliy qonunchilik va xalqaro standartlar

Javobgarlikdan ozod bo'lish va uni cheklash masalalarida O'zbekiston qonunchiligi (postsovet huquqiy an'alariga asoslangan holda) va xalqaro savdo huquqi (Vena Konvensiyasi, UNIDROIT) o'rtasida ham o'xshashliklar, ham jiddiy farqlar mavjud.

3.1. Vena Konvensiyasi (CISG) va Fors-major

O'zbekiston Vena Konvensiyasining (1980) ishtirokchisi hisoblanadi. Xalqaro oldi-sotdi shartnomalarida Konvensiyaning 79-moddasi qo'llaniladi. Bu modda FKning 333-moddasidagi "yengib bo'lmas kuch" tushunchasiga o'xshash, ammo undan kengroq bo'lgan "to'siq" (impediment) konsepsiyasini kiritadi (Rahimqulov, 2018).

CISG 79-moddasiga ko'ra, taraf o'z majburiyatini bajarmaganlik uchun, agar bu uning nazoratidan tashqaridagi to'siq tufayli yuz berganligini va shartnoma tuzish vaqtida bu to'siqni oqilona hisobga olishi, undan qochishi yoki uni yengib o'tishi mumkin emasligini isbotlasa, javobgar bo'lmaydi (Schlechtriem & Schwenger, 2010).

Farqi shundaki: O'zbekiston FKdagi "favquloddalik" belgisi CISGda unchalik qat'iy talab etilmaydi. CISG ko'proq "oqilona nazorat" (reasonable control) va "oldindan ko'ra bilish" (foreseeability) mezonlariga e'tibor qaratadi (Lookofsky, 2012). Shuningdek, CISG 79-moddasi javobgarlikdan faqat *zararni to'lashdan* ozod qiladi, lekin boshqa tarafning shartnomani bekor qilish kabi boshqa huquqlariga (masalan, FK 455-moddasi) ta'sir qilmasligi mumkin.

3.2. UNIDROIT Prinsiplari va "Hardship" (Jiddiy qiyinchiliklar)

UNIDROIT Prinsiplari (PICC) xalqaro tijorat amaliyotini kodifikatsiya qiladi va ko‘pincha hakamlik sudlarida qo‘llaniladi (Bonell, 2005). Ular ikkita alohida konsepsiyani taqdim etadi:

1. **Fors-major (Force Majeure) (7.1.7-modda):** Bu CISG 79-moddasiga juda yaqin bo‘lib, majburiyatni bajarishni *imkonsiz* qilgan to‘siq tufayli javobgarlikdan ozod qiladi.

2. **Jiddiy qiyinchiliklar (Hardship) (6.2.1-6.2.3-moddalar):** Bu O‘zbekiston qonunchiligida mavjud bo‘lmagan muhim institutdir. "Hardship" – bu shunday holatki, bunda majburiyatni bajarish *imkonsiz* bo‘lmaydi, lekin shartnoma tuzilgandan keyin yuz bergan hodisalar tufayli taraflardan birining majburiyatni bajarishi u uchun *haddan tashqari og‘ir* (excessively onerous) bo‘lib qoladi, ya‘ni shartnoma balansi tubdan buziladi (masalan, xom ashyo narxining 500% ga oshishi).

O‘zbekiston FK (va Rossiya FK) bunday "iqtisodiy fors-major"ni tan olmaydi (FK 333-moddasi pul mablag‘larining yo‘qligini istisno qiladi). "Hardship" esa javobgarlikdan ozod qilmaydi, balki taraflarga shartnomani *qayta muzokara qilish* (renegotiate) yoki sud orqali uni *moslashtirish* (adapt) yoki *bekor qilish* huquqini beradi (ICC, 2020; Hesselink, 2009). Bu xalqaro savdo uchun ancha moslashuvchan mexanizmdir.

Muhokama

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Respublikasining mahsulot yetkazib berish shartnomalarida javobgarlikni tartibga soluvchi qonunchiligi asosan kontinental (roman-german) huquqiy an‘analariga mos keladi va majburiyatni buzgan taraf uchun qat’iy (aybsiz) javobgarlikni belgilaydi (Braginsky & Vitryansky, 2005). Javobgarlikdan ozod bo‘lishning yagona haqiqiy asosi – bu "yengib bo‘lmas kuch" bo‘lib, u juda qat’iy talqin qilinadi va "favquloddalik" belgisini talab etadi (Otaxonov, 2014).

Aniqlangan muammolar:

1. **"Hardship" institutining yo'qligi:** Milliy qonunchilikda xom ashyo narxlarining keskin o'zgarishi, giperinflyatsiya yoki boshqa iqtisodiy shoklar kabi holatlarda shartnoma balansini qayta ko'rib chiqishga imkon beruvchi "hardship" (jiddiy iqtisodiy qiyinchiliklar) mexanizmi mavjud emas. FKning 333-moddasi buni fors-major sifatida rad etadi, FKning 383-moddasi (Shartnomani jiddiy o'zgargan holatlar munosabati bilan o'zgartirish) esa amaliyotda juda kam qo'llaniladi va uning mexanizmi murakkab.

2. **Neustoyka va zararlar nisbatidagi noaniqlik:** FK 454-moddasi neustoykaning tabiatini (hisobga olinadigan, jarima yoki istisno) aniq belgilamaydi. Bu, agar taraflar shartnomada buni aniq ko'rsatmasa, huquqni qo'llashda tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin (Alimova, 2019). Garchi Oliy Sud Plenumining 163-sonli qarori bunga qisman oydinlik kiritisa-da, qonun darajasidagi aniqlik afzalroqdir.

3. **Javobgarlikni cheklashda dispozitivlikning past darajasi:** Garchi FK 333-moddasi qasddan buzishdan tashqari hollarda javobgarlikni cheklashni taqiqlamasa-da, amalda sudlar ko'pincha FK 14-moddasidagi zararni to'liq qoplash prinsipiga ustunlik beradilar, bu esa taraflarning shartnomaviy kelishuvlar (limitation cap) orqali tavakkalchiliklarni boshqarish imkoniyatini cheklaydi.

Takliflar:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumidan Vena Konvensiyasi va UNIDROIT Prinsiplari tajribasini hisobga olgan holda, "yengib bo'lmaz kuch" tushunchasiga (ayniqsa, iqtisodiy sanksiyalar, pandemiya cheklovlari kabi zamonaviy tahdidlar kontekstida) batafsilroq sharh beruvchi yangi tushuntirish qabul qilish tavsiya etiladi.

2. Kelajakda Fuqarolik kodeksini takomillashtirish jarayonida, tadbirkorlik shartnomalari uchun UNIDROIT Prinsiplaridagi "hardship" (jiddiy qiyinchiliklar) institutiga o'xshash, shartnomani qayta muzokara qilish yoki sud tomonidan moslashtirish imkonini beruvchi maxsus normani kiritish masalasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

3. Tadbirkorlik subyektlariga mahsulot yetkazib berish shartnomalarini tuzishda fors-major holatlari ro'yxatini batafsil yoritish, neustoyka va zararlar nisbatini (masalan, "istisno neustoyka" yoki "jarima neustoykasi") aniq belgilash

hamda javobgarlikning yuqori chegarasini (cap) ko'rsatish orqali tavakkalchiliklarni faol boshqarish tavsiya etiladi.

Xulosa

Mahsulot yetkazib berish shartnomalarida javobgarlikni cheklash va undan ozod bo'lish institutlari shartnomaviy munosabatlarda barqarorlik va bashorat qilinuvchanlikni ta'minlashning muhim vositasidir. O'zbekiston milliy qonunchiligi tadbirkorlar uchun qat'iy javobgarlik modelini o'rnatib, yengib bo'lmas kuchni javobgarlikdan ozod bo'lishning deyarli yagona asosi sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, neustoyka miqdorini sud tomonidan kamaytirish va shartnomada javobgarlikni qisman cheklash imkoniyatlari mavjud.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Vena Konvensiyasi va UNIDROIT Prinsiplari kabi xalqaro hujjatlar "to'siq" (impediment) va "hardship" kabi yanada moslashuvchan mexanizmlarni taklif etadi. O'zbekiston huquqiy tizimining xalqaro savdo amaliyotiga integratsiyalashuvi davom etar ekan, ushbu zamonaviy yondashuvlarni milliy qonunchilikka va sud amaliyotiga implementatsiya qilish, shartnoma taraflari manfaatlarini muvozanatlash va iqtisodiy aylanmaning barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adaiyotlar

Alimova, D. (2019). Mahsulot yetkazib berish shartnomasida neustoyka va zararlarni undirish nisbati. *TDYU Axborotnomasi*, (3), 112-119.

Baratova, G. (2011). Tadbirkorlik subyektlari oʻrtasidagi shartnomalarda aybsiz javobgarlik masalalari. *Huquq va Burch*, (4), 22-25.

BMTning “Tovarlarni xalqaro oldi-sotdi shartnomalari toʻgʻrisida”gi Konvensiyasi. (1980, 11-aprel).

Bonell, M. J. (2005). *An International Restatement of Contract Law: The UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts*. Ardsley, NY: Transnational Publishers.

Braginsky, M. I., & Vitryansky, V. V. (2005). *Dogovornoe pravo. Kniga pervaya: Obshchie polozheniya*. Moskva: Statut.

DLA Piper. (2023). *Liability clauses: How can you manage your exposure?* DLA Piper Publications.

Gʻulomov, S. S., & Gʻulomov, S. S. (2007). *Fuqarolik huquqi*. Darslik. Toshkent: Adolat.

Hesselink, M. W. (2009). The Concept of 'Force Majeure' in European Contract Law. *European Review of Private Law*, 17(2), 271-305.

ICC. (2020). *ICC Force Majeure and Hardship Clauses*. Paris: International Chamber of Commerce.

Karimov, I. A. (1995). *Oʻzbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yoʻlida*. Toshkent: Oʻzbekiston.

Lookofsky, J. (2012). *Understanding the CISG: A Compact Guide to the 1980 United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods*. Kluwer Law International.

Mirziyoyev, Sh. M. (2021). *Yangi Oʻzbekiston strategiyasi*. Toshkent: Oʻzbekiston.

Otaxonov, F. X. (2014). *Majburiyat huquqi: umumiy qoidalar*. Darslik. Toshkent: TDYU nashriyoti.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh: III qism (Majburiyat huquqi). (2006). Toshkent: Adolat.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining 2018-yil 19-maydagi “Xo‘jalik shartnomalarini tuzish, o‘zgartirish va bekor qilishni tartibga soluvchi fuqarolik qonunchiligi normalarini sud amaliyotida qo‘llashning ayrim masalalari to‘g‘risida”gi 17-sonli qarori. *Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz)*.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Xo‘jalik Sudi Plenumining 2007-yil 15-iyundagi “Majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun mulkiy javobgarlik to‘g‘risidagi fuqarolik qonun hujjatlarini qo‘llashning ayrim masalalari haqida”gi 163-sonli qarori (Oliy Sudning 2018-yil 19-maydagi 17-sonli qarori bilan o‘zgartirilgan). *Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz)*.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 15-fevraldagi “Yengib bo‘lmaydigan kuchlar (fors-major) holatlarini tasdiqlash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 63-sonli qarori. *Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz)*.

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi. (1995, 21-dekabr). *Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz)*.

O‘zbekiston Respublikasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi Qonuni. (1998, 29-avgust). *Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz)*.

Qosimov, S. (2022). Fors-major holatlarining shartnomaviy majburiyatlarga ta’siri: milliy va xalqaro amaliyot. *Huquq va Burch*, (1), 30-34.

Rahimqulov, A. M. (2018). *Xalqaro xususiy huquq*. Darslik. Toshkent: TDYU.

Rakhmonqulov, H. R. (2010). *Majburiyat huquqi (Umumiy qoidalar)*. Darslik. Toshkent: TDYU.

Ruzinazarov, Sh. N., & G'ofurov, A. (2015). Tadbirkorlik faoliyatida shartnomaviy munosabatlarning huquqiy asoslari. *O'zbekiston qonunchiligi tahlili*, (2), 45-51.

Saidov, A. X. (2012). *Qiyosiy huquqshunoslik*. Darslik. Toshkent: Adolat.

Schlechtriem, P., & Schwenzer, I. (Eds.). (2010). *Commentary on the UN Convention on the International Sale of Goods (CISG)* (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press.

Sukhanov, E. A. (Ed.). (2011). *Rossiyskoe grajdanskoe pravo: Uchebnik (v 2-x t.). Tom II: Obyazatelstvennoe pravo*. Moskva: Statut.

Treitel, G. H. (2011). *Frustration and Force Majeure*. London: Sweet & Maxwell.

UNIDROIT. (2016). *UNIDROITning Xalqaro tijorat shartnomalari prinsiplari*. Rim: UNIDROIT.

Usmanova, M. M. (2020). *Fuqarolik huquqi*. Darslik. Toshkent: Adolat.

Zokirov, I. B. (2009). *O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik huquqi: I qism*. Darslik. Toshkent: Adolat.

Zweigert, K., & Kötz, H. (1998). *An Introduction to Comparative Law* (3rd ed.). Oxford: Clarendon Press.

ADAPTING LEGISLATION TO CLIMATE CHANGE

Sarvarbek Abdullajonov

Lecturer at Department of Environmental Law

abdullajonov0708@mail.ru

Abstract. Climate change adaptation has emerged as an essential component of contemporary environmental governance. However, existing legal frameworks remain inadequately equipped to address the urgency and magnitude of the challenge. This study employs systematic legal analysis to examine adaptation legislation at international and national levels, drawing on primary legal instruments such as the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), the Kyoto Protocol, and the Paris Agreement, as well as national legislation and policy documents. The findings reveal three primary deficiencies: normative gaps (absence of binding standards and measurable targets), institutional weaknesses (fragmented governance structures), and implementation failures (insufficient financing and weak enforcement). Although the Paris Agreement represents progress through its global adaptation goal, international law remains largely declaratory. At the national level, adaptation legislation lacks comprehensive frameworks, institutional coherence, and dedicated financing mechanisms. Effective adaptation law is critical to advancing climate justice, safeguarding human rights, and ensuring sustainable development in the face of intensifying climate risks.

Keywords: climate change adaptation, environmental law, climate governance, Paris Agreement, legal frameworks, climate justice

Introduction

Human-induced climate change poses unprecedented threats to societies and ecosystems. Despite significant global mitigation efforts, scientific consensus confirms that certain climate impacts are inevitable in the coming decades (UNFCCC, n.d.). Rising temperatures, extreme weather events, sea level rise, and altered precipitation patterns are already reshaping economic and social systems worldwide. Consequently, adaptation has become not only a policy priority but also a legal necessity for survival (UNEP, n.d.; UNDP Climate Promise, n.d.).

Given the increasing impacts of climate change, adapting legal systems to evolving climatic conditions is essential. Legislative adaptation represents one of the most effective tools for guiding national and regional responses and ensuring coordination across sectors. Comprehensive adaptation legislation can create enabling conditions for resilience, equitable governance, and sustainable transformation.

Methods

This research applies **systematic legal analysis** to examine climate adaptation frameworks at the international and national levels. The analysis draws on primary legal sources—including the UNFCCC, the Kyoto Protocol, and the Paris Agreement—alongside national adaptation plans, policy instruments, and climate laws (UNFCCC, 2015; Grantham Research Institute, 2022). Secondary sources include academic scholarship and institutional reports from the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), United Nations agencies, and research centers such as the Grantham Research Institute and the Center for Climate Engagement.

The analytical framework considers four dimensions:

1. **Institutional structures and governance mechanisms,**
2. **Legal instruments and their binding nature,**
3. **Integration of adaptation into sectoral policies (climate mainstreaming), and**

4. **Implementation tools**, including financing, monitoring, participation, and judicial protection (Craig, 2019; Mayer, 2020).

Results

Understanding Adaptation

Adaptation refers to adjustments in social, economic, and environmental systems in response to actual or anticipated climate impacts (UNEP, n.d.). Unlike mitigation, which aims to reduce greenhouse gas emissions, adaptation seeks to minimize harm and seize potential opportunities arising from climatic shifts (UNDP Climate Promise, n.d.).

The IPCC distinguishes between **spontaneous adaptation**, which occurs naturally without government intervention, and **planned adaptation**, which involves deliberate policy decisions to manage climate risks (UNEP, n.d.). Adaptation strategies may include infrastructure reinforcement, land-use reforms, ecosystem restoration, and climate risk insurance mechanisms (Craig, 2019). The concept of **transformational adaptation** is crucial, encompassing systemic change in socio-economic structures when incremental measures prove insufficient.

Law and Adaptation

Law plays a pivotal role in structuring adaptation efforts by defining institutional responsibilities, establishing regulatory mechanisms, and ensuring accountability (Mayer, 2020). Effective adaptation legislation must create institutional frameworks coordinating adaptation across multiple levels of governance (Grantham Research Institute, 2022). Such coordination requires clear delineation of authority, interdepartmental cooperation, and established decision-making procedures.

A central component of adaptation law is **climate risk assessment**, which mandates systematic evaluation of vulnerabilities to inform adaptation plans and investment decisions (Grantham Research Institute, 2024). Integrating climate assessments into environmental impact assessments and strategic planning processes ensures that adaptation considerations permeate all levels of governance.

Adaptation laws should also provide **financing mechanisms**—including climate funds, budgetary allocations, tax incentives, and insurance systems—to mobilize both public and private investment. Furthermore, existing legal domains

such as urban planning, water management, agriculture, and emergency response require revision to incorporate climate resilience standards (Craig, 2019; Mayer, 2020).

Procedural elements of adaptation law include **public participation**, access to information, and **judicial protection** of citizens' rights. Climate justice principles demand particular attention to vulnerable groups who disproportionately bear climate impacts (Mayer, 2020).

Lack of International Norms on Climate Change Adaptation

Although adaptation is increasingly recognized within international climate law, it remains less developed than mitigation (Lewis & Clark Law School, n.d.). The UNFCCC (1992) and Kyoto Protocol (1997) largely prioritized emission reductions. The **Paris Agreement** (2015) marked a turning point by establishing a **global adaptation goal** (UNFCCC, 2015). Article 7 emphasizes enhancing adaptive capacity, resilience, and reducing vulnerability to climate change.

However, adaptation obligations remain **non-binding and declaratory** (Center for Climate Engagement, 2023). Unlike mitigation, adaptation lacks measurable targets, verification mechanisms, and sanctions for non-compliance. The absence of standardized metrics complicates international comparison and evaluation (UNEP, n.d.).

Funding is another critical deficiency. While developed nations pledged **USD 100 billion annually** for climate finance, much of it is directed toward mitigation rather than adaptation (UNFCCC, n.d.). The **Adaptation Fund** and **Green Climate Fund** remain under-resourced relative to the scale of need.

International law also lacks robust **loss and damage** mechanisms. The **Warsaw International Mechanism** (2013) provides limited relief, and although the 2023 COP28 decision to operationalize a **Loss and Damage Fund** is a breakthrough, implementation remains uncertain (Norton Rose Fulbright, 2023).

Additionally, the absence of an international legal framework for **climate migration** leaves millions displaced by climate impacts without legal protection (SpringerLink, 2023). While the European Union has advanced regional adaptation strategies, most regions lack similar comprehensive frameworks.

Lack of National Legal Frameworks for Adaptation

At the national level, adaptation legislation remains fragmented and underdeveloped (Grantham Research Institute, 2024). Many countries have adopted **National Adaptation Plans (NAPs)**, yet these often lack legal enforceability (UNDP Climate Promise, n.d.). Adaptation-related provisions are scattered across environmental, water, agricultural, and urban planning laws without coordination (Mayer, 2020).

Institutionalization is weak: responsibilities are distributed across ministries without a central coordinating authority, impeding interagency cooperation (Craig, 2019). Mandatory climate risk assessments are rare, and few countries integrate such assessments into infrastructure or land-use decisions (Grantham Research Institute, 2022).

Funding mechanisms for adaptation remain inadequate, with fragmented budgets and limited private investment incentives (UNEP, n.d.). Regulatory standards such as building codes and water-use laws often rely on outdated climatic data, failing to anticipate future conditions (Grantham Research Institute, 2024).

Public participation and information access are frequently insufficient. Vulnerable populations—such as indigenous peoples, low-income communities, and the elderly—rarely receive explicit legal protections in adaptation laws (Mayer, 2020). Judicial avenues for redress are also limited, as the **right to adaptation** is not recognized as an independent legal right. While climate litigation is expanding globally, most cases focus on mitigation rather than adaptation failures (Norton Rose Fulbright, 2023).

Discussion

This analysis reveals that adaptation law remains in its formative stage both internationally and nationally. International climate law is characterized by **normative deficiencies** (absence of binding obligations), **institutional fragmentation**, and **implementation failures** due to inadequate funding and enforcement (Center for Climate Engagement, 2023; Grantham Research Institute, 2024).

Effective legal frameworks must establish **minimum adaptation standards**, robust monitoring, and equitable burden-sharing. At the national level,

comprehensive adaptation legislation should institutionalize coordination bodies, mandate risk assessments, ensure financial support, and revise sectoral regulations.

Integrating **climate justice** is crucial for equitable adaptation. Legal systems must guarantee participation, transparency, and access to remedies, ensuring that vulnerable groups are not left behind (Mayer, 2020; Craig, 2019). Ultimately, adaptation law must evolve beyond declaratory instruments toward enforceable, inclusive, and rights-based governance frameworks.

Conclusion

Adaptation to climate change is a defining challenge of the twenty-first century. The current legal frameworks—internationally and domestically—remain insufficient to meet this challenge effectively. Climate change is no longer a distant threat; its effects are intensifying now.

Comprehensive adaptation legislation is essential to promote resilience, equity, and sustainability. Legal frameworks must embed adaptation into all sectors, ensure financing, protect vulnerable populations, and uphold climate justice principles. Delaying legislative adaptation will only increase human and economic costs. The time for legally grounded action is now.

References

Center for Climate Engagement. (2023). *Public international law and climate change*.
<https://climatehughes.org/law-and-climate-atlas/public-international-law-and-climate-change/>

Craig, R. K. (2019). *Five principles for climate change adaptation*. *Harvard Environmental Law Review*, 34(1).
<https://journals.law.harvard.edu/elr/wp-content/uploads/sites/79/2019/08/34.1-Craig.pdf>

Grantham Research Institute. (2022). *What is climate change legislation?* London School of Economics.
<https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/explainers/what-is-climate-change-legislation/>

Grantham Research Institute. (2024). *National laws and policies on climate change adaptation: A global review*. London School of Economics.
<https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/publication/national-laws-and-policies-on-climate-change-adaptation-a-global-review/>

Lewis & Clark Law School. (n.d.). *International climate change law resources*. <https://lawlib.lclark.edu/climate/treaties>

Mayer, B. (2020). *Climate change adaptation and the law*. *Virginia Environmental Law Journal*, 39(2), 141–176.
http://www.velj.org/uploads/1/2/7/0/12706894/39.2_va_envtl_lj_mayer_141_176.pdf

Norton Rose Fulbright. (2023). *Climate change and sustainability disputes: The international legal framework*.
<https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/aec10a3b/climate-change-and-sustainability-disputes-the-international-legal-framework>

SpringerLink. (2023). *International law on climate change adaptation and disaster risk reduction*.
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-94596-0_2

UNDP Climate Promise. (n.d.). *What are national adaptation plans and why do they matter?*

<https://climatepromise.undp.org/news-and-stories/what-are-national-adaptation-plans-and-why-do-they-matter>

UNEP. (n.d.). *National adaptation plans.*

<https://www.unep.org/topics/climate-action/adaptation/national-adaptation-plans>

UNFCCC. (n.d.). *Introduction to adaptation and resilience.*

<https://unfccc.int/topics/adaptation-and-resilience/the-big-picture/introduction>

UNFCCC. (2015). *The Paris Agreement.*

<https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>